

УДК 340.12:[343.22:343.241]

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ТА СУТНІСНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ПОЯСНЕННЯ ПОНЯТТЯ “ЗЛОЧИН” І “ПОКАРАННЯ”

М. М. Яцишин

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Східноєвропейського
національного університету імені Лесі
Українки

Анотація

У статті на основі філософсько-правового підходу проаналізовано термінологічний та сутнісний зміст поняття “злочин” і “покарання” з визначенням їх найбільш характерних ознак і особливостей.

***Ключові слова:** кримінальне право, кримінально-виконавче право, злочин, покарання, філософсько-правовий підхід, попередження злочинності.*

Актуальність даної теми не викликає заперечень, оскільки мова йде про ключові поняття сучасної кримінології – “злочин” і “покарання”, навколо яких формується сутнісний зміст кримінально-правових норм кримінального і кримінально-виконавчого права. У зв'язку з цим сучасне українське правознавство визначає злочини і покарання як дві головні інструкції кримінального права, а відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань, і становлять власне предмет кримінального права до якого входять перелік складів злочинів, їх відмежування один від одного, правила розмежування та кваліфікації злочинів тощо. Застосування ж покарання до конкретної особи, яка вчинила злочин, є методом охорони відносин, що виникають у зв'язку з вчиненням цього злочину [1, с. 712-713].

У сучасній кримінології розробка даних понять привертала і привертає постійну увагу фахівців різних галузей права. Значний внесок у їх розробку зробили В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, О. В. Дзера, А. П. Закалюк, О. Ігнатєв, О. М. Костенко, І. П. Лановенко, В. В. Скибицький, А. Х. Степанюк, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. М. Трубников, В. І. Шакун та ін. Ці питання також

досліджували російські вчені Г. А. Аванесов, А. А. Герцензон, А. І. Долгова, І. І. Карпець та ін.

Однак, незважаючи на розробленість даної теми, у науці існує низка проблемних питань, пов'язаних передусім із уточненням термінологічної сутності понять “злочин” і “покарання” і похідних від них інших важливих терміноелементів та їх основного понятійного змісту.

Мета даного дослідження на основі філософсько-правового підходу проаналізувати логіку розкриття сутнісного та кримінального змісту понять “злочин” і “покарання”, з визначенням їх найбільш характерних ознак і особливостей.

Загально визнано, що проблеми понятійного апарату належать до найважливіших напрямків розвитку будь-якої галузевої юридичної науки, зокрема й криміналістики. У цьому зв'язку кримінально-правові терміни “злочин” і “покарання” у понятійному, сутнісному вираженні є базовими категоріями, на які спирається більшість кримінологічних конструкцій законодавчого і прикладного змісту.

Так, термінологічна багатоманітність поняття “злочин”, яке використовується у зарубіжній і вітчизняній законодавчій практиці, науках кримінально-правового циклу, кримінологічній і спеціальній правовій літературі, починаючи з історіософського його визначення як суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності), що посягає на державний лад України, політичну й економічну систему, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на правопорядок [2, с. 614-615], й похідного від нього поняття – терміну “злочинець” – особи, винної у вчиненні суспільно небезпечного діяння (злочину), які у поєднанні з терміном “покарання” складають ту діалектичну пару, яка і в змістовній частині, і в реалізаційній практиці складає основний предмет кримінології (від лат. *crimen*, *criminis* – злочин і грец. *logos* – слово, вчення) – наука про злочинність, її причини, особистість злочинця і заходи

запобігання злочинності, це явище змістовно проаналізував ще 300 років тому італійський юрист Ч. Беккарія у праці “Про злочин та покарання” (1764 р.) [3, с. 410-411]. Саме він започаткував класичний концептуальний підхід до пояснення понять “злочин” і “злочинність”, згідно з яким причиною злочинності вважається не “нечиста сила”, яка вселяється у злочинця, а самодостатня “зла воля” самого злочинця, яка залежить лише від нього самого. Цей підхід, сформульований Ч. Беккарія на противагу містичному, виник під впливом ідей Просвітництва. Відповідно до них протидія злочинності зводиться до застосування кари (покарання), яка має на меті вплинути на волю людей таким чином, щоб вони не вчиняли злочинів.

Така ідея в сучасних умовах знайшла втілення в основоположних міжнародно-правових і вітчизняних законодавчих актах. Наприклад, у преамбулі до Європейських пенітенціарних правилах зазначається, що їх метою є встановлення єдиних мінімальних вимог, які особливо важливі для забезпечення гуманних умов і такого поведіння з особами, позбавленими волі, які б виховували їх і застерігали від повторних злочинів [4, с. 127].

Навколо термінів “злочин” і “покарання” формулюються мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України (ст. 1 КВК України):

1. Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових **злочинів** як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

2. Завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних **покарань**, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов’язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання **покарань**, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням

кримінальних *покарань*, участі громадськості у цьому процесі, а також регламентація порядку умов виконання та відбування кримінальних *покарань*; звільнення від відбування *покарання*, допомоги особам, звільненням від *покарання*, контролю і нагляду за ними [5, с. 3].

Як відомо, в кримінології виділяють кілька рівнів діяльності, пов'язаної із злочином, злочинністю і покаранням, та факторів детермінації злочинності – загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального [6, с. 94]. У цьому контексті, наприклад, у зарубіжній і вітчизняній законодавчій практиці, науках кримінально-правового циклу, кримінологічній і спеціальній правовій літературі щодо діяльності з впливу на злочинність використовується чи не найбільше понять, похідних від термінів “злочин”, “злочинність”, “покарання”: “попередження злочинності”, “профілактика злочинності”, “соціальна профілактика злочинності”, “боротьба зі злочинністю”, “протидія злочинності”, “протистояння злочинності”, “контроль злочинності”, “управління злочинністю”, “запобігання злочинності”, “превенція (запобігання) злочинності”, “припинення злочинів” тощо.

Натомість, “покарання” як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбачуваному законом позбавленні (обмеженні) прав і свобод засудженого [7, с. 622], у термінологічному відношенні менше або й зовсім не вживаний у похідних від нього: “основне покарання”, “додаткове покарання”, “альтернативне покарання”, “відплата за вчинений злочин”, “індивідуалізація покарання” і види покарання як засобу державного примусу (ст. 51-64 КК України): 1) штраф; 2) позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службове обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі.

Справа в тому, що термін “покарання” (“кара”) у своєму сутнісному збагаченні пройшов тривалий і складний шлях розвитку – від примітивної помсти (“око за око”, “зуб за зуб”) – до суспільного розуміння його завдань як засобу виправлення, запобігання новим злочинам, але кара залишається його суттю, якісною властивістю. Якщо “покарання” і залишилося до певної міри відплатою за вчинений злочин, то вона не є превалюючою. Тобто основна суть поняття “покарання” в сучасних умовах полягає у виконанні ним важливих суспільних функцій: виправлення винних та запобігання новим злочинам. На значні зміни в розумінні “покарання” вказують уже названі вище статті 1 Кримінально-виконавчих кодексів України і, зокрема, ч. 3 ст. 50 КК України, за якою покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Отже, основна ознака покарання полягає ще й у тому, що це примус, який застосовується тільки від імені держави через винесення вироку суду.

У діалектичній парі “злочин” і “покарання” покарання завжди є наслідком злочину, проте для злочину – це типовий, але не єдиний наслідок. Як уже зазначалося, характерна ознака покарання – судимість, яка є його правовим наслідком і з якою пов’язані деякі обмеження у разі вчинення нового злочину та в інших випадках, передбачених законами України (ч. 2 ст. 88).

Для повноти термінологічного визначення поняття “злочин” необхідно як і у випадку з характеристикою основних ознак “покарання” назвати та прокоментувати основні ознаки складу злочину та його функції. Перш за все, необхідно сказати, що склад злочину законодавчо не визначений, але являє собою сукупність об’єктивних і суб’єктивних ознак злочину, яка служить підставою кримінальної відповідальності за конкретний злочин. Із загального поняття “злочин” випливають його чотири ознаки: суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність.

Суспільна небезпека злочину – обов’язкова ознака злочину, що розкриває його соціальну сутність, яка полягає у заподіянні чи реальній можливості заподіяння істотної шкоди об’єктам кримінально-правової охорони –

суспільним відносинам. Вчення про суспільну небезпеку злочину розвинулося у межах соціологічної школи* і визначається сучасною теорією кримінального права багатьох країн.

Як матеріальна ознака (внутрішня властивість) будь-якого злочину, суспільна небезпека має кількісну та якісну властивості, що в сукупності визначають тяжкість посягання у цілому. Якісна властивість називається характером суспільної небезпеки злочину, а кількісна – її ступенем. Характер суспільної небезпечності злочину визначається суспільною цінністю об'єкта злочину (родовою і безпосередньою), на який посягає злочинець [8, с. 726] – Ю. Е. т. 5.

Так, наприклад, злочини проти життя й здоров'я особистості завжди більше небезпечні за своїм характером, чим проти власності у зв'язку з тим, що життя й здоров'я є більш важливим благом у порівнянні зі власністю. Саме тому характер суспільної небезпеки умисного вбивства (ст. 115 КК України) значно відрізняється від характеру суспільної небезпеки ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164), тоді як за ступенем суспільної небезпеки розрізняють злочини одного виду. Так, ступінь суспільної небезпеки крадіжки, поєднаної з проникненням у житло (ч. 3 ст. 185), значно вищий, ніж ступінь суспільної небезпеки простої крадіжки (ч. 1 ст. 185) і т.д.

Так само залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки те чи інше діяння у конкретних історичних умовах розглядається законодавцем як злочин, адміністративне правопорушення, дисциплінарний проступок тощо. Це, в свою чергу, спричиняє різні види юридичної відповідальності – кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну та інші.

Сучасна українська правознавча література визначає юридичну відповідальність як передбачені та врегульовані нормами права відносин між правопорушником і державою в особі уповноважених нею або іншою особою з приводу скоєного правопорушення [1, с. 124]. Фактично юридична

*Соціологічна школа кримінального права – науковий напрям, що зародився на поч. 80-х рр. 19 ст., представниками якого були Ф. фон Ліст (Австрія), Е.Феррі (Італія), А. Принс (Бельгія), М. П. Чубинський (Україна) і інші [8, с. 560-561].

відповідальність являє собою визначені законом негативні наслідки, що супроводжують порушника від імені держави за скоєне правопорушення. Але хоча суть цих наслідків і зводиться до обов'язку правопорушника перетерпіти визначені законом обмеження та позбавлення, поняття “юридична відповідальність” і “покарання” (“стягнення”) ототожнювати не слід, оскільки поняття “юридична відповідальність” включає два елементи: державний осуд, тобто негативну оцінку державою як протиправного діяння, так і особи, яка його скоїла, та застосування до правопорушника примусових заходів, передбачених санкцією відповідної статті закону, тобто покарання.

У контексті нашого дослідження кримінальна відповідальність настає за скоєння злочину і є найсуворішим видом юридичної відповідальності. Вона має виключно особистий характер, а тому її суб'єктами можуть бути лише особи, що скоїли злочин і вона не може бути перекладена на інших осіб. За чинним законодавством України її суб'єктами можуть бути лише фізичні особи, але у світовій практиці її суб'єктами визнаються не тільки фізичні, а й юридичні особи. Вона заснована на презумпції невинуватості, тобто особа визнається невинуватою, поки її вина не буде доведена судом. Вона зумовлює судимість, тобто визначені законом негативні наслідки, які супроводжують особу і після відбуття нею покарання.

Натомість, адміністративна відповідальність настає за скоєння адміністративного проступку. До неї, як правило, притягують уповноважені органи виконавчо-розпорядчої влади безпосередньо (контролери, інспектори, начальники, директори тощо) і лише в деяких випадках – суди (судді). Її суб'єктами можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, а наслідки для особи мають негативне юридичне значення протягом року з моменту виконання адміністративного стягнення [1, с. 130].

Таким чином, значення суспільної небезпеки злочину полягає у тому, що вона, по-перше, є основним об'єктивним критерієм визнання діяння злочинним, тобто підставою його криміналізації; по-друге, дає змогу класифікувати злочини за ступенем тяжкості (ст. 12); по-третє, визначає межу між злочинами

та іншими правопорушеннями (зокрема, адміністративними проступками); по-четверте, є однією із загальних засад індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України).

Наступною ознакою злочину є протиправність діяння, яка в правознавчій літературі визначається як пряма вказівка закону на заборону подібного вчинку (“немає злочину без вказівки на те в законі”). В “Юридичній енциклопедії” (т. 5) розкривається у статтях і водночас термінологічних поняттях “протиправна поведінка” як поведінка, яка порушує встановлений у державі правопорядок. Може виражатися як у діях, так і в бездіяльності фізичних або юридичних осіб. Є іманентною (внутрішньо притаманною) ознакою правопорушення [9, с. 175].

У свою чергу “правопорушення” визначається як суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), яке порушує норму права. Його характерною особливістю є протиправність дії або бездіяльності суспільних відносин. Похідним від нього є поняття “правопорушник” – особа, яка у встановленому законом порядку визнана винною у порушенні відповідної норми права [10, с. 47-48]. Загалом, йдеться про порушення встановленого правопорядку, невиконання покладених на фізичних і юридичних осіб обов’язків тощо. Ступінь суспільної небезпеки або шкідливості протиправного діяння визначається, перш за все, його наслідками. Цей показник кладеться в основу класифікації правопорушення на злочин та дисциплінарні проступки. Як уже зазначалося, злочин є суспільно небезпечним діянням, для інших правопорушень характерною є ознака особистісної або загальної шкідливості.

Деякі дослідники у цьому контексті акцентують увагу на складі злочину, небезпідставно вважаючи, що саме склад злочину є правовим поняттям про злочин [11, с. 98-99]. З цим неможливо не погодитись, оскільки склад злочину є така сукупність об’єктивних і суб’єктивних ознак, що їх встановлює кримінальний закон. Ця сукупність ознак в кожному складі злочину характеризує його протиправність і суспільну небезпечність. Склад злочину як загальне поняття та як поняття що відноситься до окремого складу злочину, передбачає суспільну небезпечність і протиправність як невід’ємні його

властивості. Ці властивості прямо не зазначені ні в загальному понятті складу злочину, ні в конкретному складі злочину. Але наявність складу злочину в діянні є доказом його протиправності і суспільної небезпечності.

У цьому зв'язку слід також вказати на те, що юридичний склад поняття “правопорушення” передбачає наявність таких елементів, як об'єкт і об'єктивна сторона правопорушення, та суб'єкт і суб'єктивна сторона правопорушення. Відсутність хоча б одного з цих елементів звільняє особу від юридичної відповідальності. Об'єкт правопорушення – певні блага (матеріальні і нематеріальні цінності), на які спрямоване протиправне діяння. Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішній вияв протиправного діяння у вигляді дії або бездіяльності, який характеризується наявністю причинного зв'язку між відповідним діянням і його наслідками.

У той же час, як вважає Т. І. Тарахонич, автор статті “Правопорушення”, вміщеній у “Юридичній енциклопедії”, та деякі інші автори, зокрема, російський дослідник М. І. Байтін [12], суб'єктом правопорушення може бути як фізична, так і юридична особа, а суб'єктивна сторона правопорушення виявляється у панічному ставленні особи до вчиненого. Воно виражається у формі умислу або необережності. У свою чергу, умисел буває прямий і непрямий. Прямий умисел має місце тоді, коли суб'єкт правопорушення усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає і бажає настання негативних наслідків. При непрямому умислі суб'єкт правопорушення не обов'язково бажає, щоб ці наслідки настали, але допускає настання таких наслідків. Правопорушення з необережності можливі у випадках, коли особа передбачає наслідки правопорушення, але легковажно сподівається запобігти їм або не передбачає, однак може і повинна передбачати відповідні наслідки.

Важливою ознакою злочину є винність діяння – обов'язкова наявність у діянні певного психічного ставлення особи до свого вчинку та (або) його наслідків, тобто вини (навмисної чи необережної). Ознака винності злочину нерозривно пов'язана з принципом вини в кримінальному праві, згідно з яким залежно від інтелектуального та вольового змісту психічного ставлення особи

до вчинюваного нею діяння закон поділяє вину на умисну і необережну (ст. 8, 9 КК України). Вище ми уже розкрили сутність значення понять “умисел” і “необережність”. Додамо лише, що необережно діє і той, хто не уявляв негативних наслідків, хто повинен був (юридично зобов'язаний) і міг (мав змогу) їх передбачити (злочинна недбалість). Випадково заподіяна шкода характеризується тим, що особа не передбачала настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (чи бездіяльності) і не могла або не повинна була їх передбачити. У цьому випадку кримінальна відповідальність не настає.

Ознака винності злочину тісно пов'язана з ознакою його караності. В історико-термінологічному відношенні – похідний від корінного терміну “кара” – в сучасних умовах визначена законодавством міра відповідальності правопорушника за скоєні ним дії. Як реакція суспільства на дії правопорушника кара полягає у застосуванні щодо нього певних правових обмежень, зміни його статусу (морального – позбавлення чи призупинення деяких прав; матеріального – здійснення штрафних санкцій; фізичного – обмеження особистої свободи) [13, с. 42].

Визначаючи “караність” як ознаку злочину, сучасне правознавство акцентує увагу на можливості (загрозі) призначення й застосування покарання за злочинне діяння. Поскільки в п. 1 ст. 11 КК України відсутня вказівка на обов'язковість покарання – саме тому за українським кримінальним правом можливе звільнення особи від кримінальної відповідальності. Крім того, законодавство, встановлюючи відносно визначені чи альтернативні санкції, дає можливість також індивідуалізувати покарання конкретної особи, а інколи, за виняткових обставин, призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено застосовуваною нормою (ст. 69). Пом'якшення покарання, його негативних наслідків можливе і в процесі його відбування. Так, закон встановлює можливість звільнення засуджених від відбування покарань (ст. 74-87 КК України).

Підсумовуючи, зазначимо, що вищевикладене торкається лише сутнісного визначення злочину і покарання із залученням механізмів історико-

термінологічного пояснення і філософсько-правового підходу. Саме це дало можливість визначити у понятті “злочин” (ст. 11 КК України) найбільш загальну класичну аксіому права про те, що “ніхто не відповідає за думки”. Єдиним юридичним фактом, що породжує наслідки є діяння, тобто небезпечна протиправна поведінка особи. Таким чином, із кримінально значущим діянням зв'язується виникнення й розвиток кримінальних правовідносин.

У свою чергу “покарання” (у нашому випадку – кримінальне) – це необхідний засіб охорони держави, суспільства і безпеки особи від злочинів. Воно є своєрідним мотиватором законслухняної поведінки. Застосування покарання є одним із завершальних етапів кримінальної відповідальності, юридичним наслідком злочину. Покарання має публічний характер і може бути застосоване тільки за вироком суду від імені держави.

М. М. Яцишин. Термінологічні та сутнісні філософсько-правові підходи до пояснення поняття “злочин” і “покарання”. У статті на основі філософсько-правового підходу проаналізовано термінологічний та сутнісний зміст поняття “злочин” і “покарання” з визначенням їх найбільш характерних ознак і особливостей.

Ключові слова: кримінальне право, кримінально-виконавче право, злочин, покарання, філософсько-правовий підхід, попередження злочинності.

М. М. Яцишин. Терминологические и сущностные философско-правовые подходы к разъяснению понятия “преступление” и “наказание”. В статье на основе философско-правового подхода проанализировано терминологическое и сущностное содержание понятия “преступление” и “наказание” с определением их наиболее характерных признаков и особенностей.

Ключевые слова: криминальное право, криминально исполнительное право, преступление, наказание, философско-правовой подход, предупреждение преступности.

M.M. Yatsishin. Terminological and substantial philosophical-legal approaches towards explanation of concept “crime” and “punishment”. In the article on the basis of philosophical-legal approach terminological and substantial maintenance of concept “crime” and “punishment” is analysed with determination of their the most characteristic signs and features.

Key words: criminal law, criminally executive law, crime, punishment, philosophical-legal approach, prevention of crime.

Список використаних джерел:

1. Правознавство: Підручник / за відп. ряд. О. В. Дзери. – 10-е вид. перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 848с.
2. Злочин / І. П. Лановенко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 2: Д-Й. – 1999. – С. 614-615.
3. Кримінологія / О. М. Костенко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 3 : К-М. – 2001. – С. 410-411.
4. Європейські пенітенціарні правила // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / Уклад. В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х.: Харків юридичний, 2008. – С. 127-167.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 15 лют. 2008 р.: (відповідає офіц. текстові). – К.: Вид. Паливода А. В., 2008. – 68 с. – (Кодекси України).
6. Ігнатов О. Протидія злочинності: поняття та сутність / О. Ігнатов // Юридична Україна. – 2009. - № 3. – с. 92-97.

7. Покарання / В. В. Скибицький // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 4: Н-П. – 2002. – С. 622.

8. Соціологічна школа кримінального права / О. О. Кваша // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 560-561.

9. Протиправна поведінка / Н. М. Оніщенко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 5.: П-С. – 2003. – С. 175.

10. Правопорушення. Правопорушник / Т. І. Тарахонич // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 47-48.

11. Тагилицька Н. М. Склад злочину. Його ознаки та функції / Н. М. Тагилицька // Основні напрями реформування законодавства України в умовах розбудови демократичної держави: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12-13 жовт. 2012 р.). – Х.: ПО “Асоціація аспірантів-юристів”, 2012. – С. 98-99.

12. Байтин М. И. Сущность права. Современное нормативное правопонимание на грани двух веков / М. И. Байтин. – Саратов, 2001. – 220 с.

13. Кара / К. Е. Жолковський // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 3: К-М. – 2001. – С. 42.